

การใช้ประโยชน์ ผลกระทบ และการฟื้นฟูแหล่งอาหารของ

ชุมชน: กรณีศึกษากองน้ำศรีสมบุญ ตำบลชานุมาน

อำเภอชานุมาน จังหวัดอำนาจเจริญ¹

Utilization, Impacts, and Community's Food Sources

Restoration: Cases Studies of Sri Sombun

Community, Chanuman District,

Amnat Charoen Province

อ้อมบุญ ทิพย์สุนา²

Ormbun Thipsuna

Received: Sep 21, 2020/ Revised: November 5, 2020/ Accepted: December 2, 2020

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ต้องการสะท้อนให้เห็นความสำคัญของระบบนิเวศแม่น้ำโขง ต่อวิถีการดำรงชีพของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขง วิเคราะห์ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงต่อชุมชนที่ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงอาหารของชุมชน และความสามารถของคนในชุมชนในการปรับตัวเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศสำหรับการรักษาแหล่งความมั่นคงของอาหาร บทความนี้ดำเนินการเก็บและสรุปข้อมูลผ่านกระบวนการ วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม วิเคราะห์ข้อมูลภาคสนามด้วยแนวคิดวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงอาหาร ประเด็นค้นพบที่สำคัญสำคัญวิถีชีวิตของชาวบ้านพึ่งพาทรัพยากรแม่น้ำโขงเป็นหลักในฐานะแหล่งอาหาร แหล่งสร้างรายได้ และแม่น้ำโขงคือพื้นที่ทางวัฒนธรรมสำคัญมากเห็นได้พิธีกรรมแข่งเรือ และ ตำนานความเชื่อร่วมเรื่องยักษ์ที่สัมพันธ์กับแม่น้ำโขง อย่างไรก็ตาม การสร้างเขื่อนในลำน้ำโขงทำให้เกิดการสูญหายไปของอาหารและรายได้ของชาวบ้านที่หาได้จากแม่น้ำโขง

¹ นายกสมาคมเครือข่ายสภาองค์กรชุมชนลุ่มน้ำโขง ๗ จังหวัดภาคอีสาน

² ผู้เขียนขอขอบคุณชาวบ้านนักวิจัยบ้านศรีสมบุญ ตำบลชานุมาน อำเภอชานุมาน จังหวัดอำนาจเจริญในการร่วมกันรวบรวมข้อมูลและเป็นส่วนหนึ่งในโครงการวิจัย ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ที่สนับสนุนงบประมาณการวิจัยในครั้งนี้ และขอขอบคุณคุณมนตรี จันทวงศ์ นักพัฒนาอาวุโสที่ให้การปรึกษาโครงการวิจัย

โดยเฉพาะการสูญหายไปของปลาและพื้นที่เกษตรริมแม่น้ำโขง กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจึงถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือระดมข้อสรุปจากงานวิจัยเพื่อแก้ปัญหาการสูญหายของทรัพยากรปลาและสัตว์น้ำจากแม่น้ำโขง ชาวบ้านจึงได้ร่วมมือกันริเริ่มทำ “เขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาแม่น้ำโขง” เพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศแม่น้ำโขงและความมั่นคงอาหาร

คำสำคัญ: การใช้ประโยชน์ ผลกระทบ วิธีการดำรงชีพ ความมั่นคงอาหาร

Abstract

This research paper reflects and stresses the importance of Mekong resources on the ways of living of the communities located along the Mekong River. Hence, it explains impacts of changes in various forms in the Mekong River on the communities' food security and capability of local people in adapting themselves to the changes through rehabilitating the Mekong's ecology for securing food sources. Participatory Action Research (PAR) techniques were utilized to gather and summarize field data. Livelihoods and food security are concepts applied to the data analysis.

The research revealed that villagers have predominantly relied on Mekong resources and regarded them as food and income sources. The Mekong River is a cultural space as can be seen from boat racing and the Yakhu festival, the Legendary of Giants related to the originality of the Mekong, to name a few. However, the construction of hydropower dams on the Mekong has led to the loss of food and incomes generated from the Mekong resources, for example, the loss and lack of certain fishes and riverbank due to unnatural erosion. PAR was employed as a research tool to resolve such negative impacts from the loss of fish resources. Villagers have collectively initiated the “Mekong Fish Conservation Zone” as a key collective activity to achieve better food security and to restore the ecology.

Key Words: Utilization, Impacts, Food security, Mekong communities

บทนำ

แม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำนานาชาติที่มีความสำคัญต่อคนในภูมิภาคแม่น้ำโขง 4 ประเทศเป็นอย่างมาก สำหรับชุมชนริมโขงในภาคอีสานพบว่าพึ่งพาทรัพยากรแม่น้ำโขงเป็นหลักและมีวิถีการดำรงชีพที่มั่นคงจากการใช้ทรัพยากรแม่น้ำโขงจนสามารถสร้างตำนานและประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนที่เชื่อมโยงกับแม่น้ำโขง (เครือข่ายประชาชนไทย 8 จังหวัด แม่น้ำโขง, 2562) เช่น จากข้อมูลภาคสนามพบว่าความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐาน มีตำนานที่แนบแน่นกับลักษณะภูมิประเทศ ความอุดมสมบูรณ์ระบบนิเวศย่อยแม่น้ำโขงบริเวณนี้ที่น่าสนใจ คือ ครั้งพุทธกาลองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้ยักข์เข้าใจในพระธรรม เพื่อลดทิฐิมานะและมอบหมายภาระหน้าที่ให้ยักข์เข้าใจ และทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองสกุ๊ปสถานอาคารศักดิ์สิทธิ์และป้องกันภูตผีปีศาจเข้ามาทำลายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามวัดวาอารามต่างๆ และคำซูพระพุทศศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบต่อไป โดยมี ท้าวเวสสุวรรณเป็นเทพผู้ปกครองดูแลยักข์และภูตผีปีศาจทั้งปวง จึงมีบัญชาให้ยักข์ธรรมคุปต์ รับภารกิจนี้ ยักข์ธรรมคุปต์ ผู้มีคุณธรรมทำหน้าที่ลาดตระเวนดูแลพฤติกรรมยักข์ในเขตดินแดนเลียบริมฝั่งมหานทียาวไกล ซึ่งเรียกว่า “แม่น้ำโขง” ยักข์ธรรมคุปต์เหาะเหินไปตามริมอ่างน้ำที่เป็นเหมือนทะเลสาบและไหลเป็นลำห้วยยาว เห็นฝูงปลามากมาย แหวกว่ายน้ำที่ใสสะอาด (ผู้คนเรียกว่าลำห้วย แก้วแมง ไหลผ่านตำบลขามาน) ยักข์ธรรมคุปต์พบเกาะแก่งเป็นลานหินและร่องหินสลับกัน ร่องหินมีลักษณะเหมือนพานหรือขันอันเกิดจากการกัดเซาะของกระแสน้ำเป็นเวลาหลายพันปี พญานาคราชตนหนึ่งแปลงร่างเป็นมนุษย์ขึ้นมานั่งรอต้อนรับยักข์ธรรมคุปต์ เมื่อพูดคุยกันแล้วจึงทราบท้าวานาคราชได้อาศัยอยู่ในถ้ำใต้แก่งหินนี้ และเป็นผู้ได้รับมอบหมายภาระหน้าที่จากองค์สมเด็จพระเจ้าให้ดูแลความสงบสุขแก่มนุษย์ในแถบลุ่มแม่น้ำโขงละแวกนี้ อีกทั้งทำหน้าที่กวาดต้อนปลานานาชนิดมารวมกัน ณ แอ่งน้ำลึก รอบบริเวณแก่งแห่งนี้อีกด้วย เพื่อให้คนได้จับปลาเป็นอาหารตลอดฤดูกาล (ผู้คนเรียกว่าแก่งตั้งอยู่ ณ บ้านหินขัน ต.โคกสาร แห่งนี้ว่า แก่งหินขันหรือแก่งส่องใหญ่ แอ่งน้ำลึกรอบบริเวณแก่งจึงมีปลาจำนวนมาก

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือในภาษาท้องถิ่น เรียกว่า “ภาคอีสาน”³ เป็นส่วนหนึ่งของลุ่มแม่น้ำโขง มีพื้นที่มากถึงหนึ่งในสามของพื้นที่ทั้งประเทศ และมีประชากรมากที่สุดในประเทศ อีสานตั้งอยู่ในแอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร สำหรับแอ่งโคราชซึ่งมีขอบแอ่งลักษณะเป็นรูปก้นกระทะนั้นครอบคลุมพื้นที่ลุ่มน้ำชีและแม่น้ำมูลซึ่งกินบริเวณสามในสี่ของภาคอีสานทั้งหมด มีทุ่งกุลาร้องไห้เป็นจุดศูนย์กลาง ภายในแอ่งนี้มีแม่น้ำมูลซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญและช่วงปลายของแม่น้ำประกอบด้วยแก่งหิน เกษะน้อยใหญ่ตั้งแต่อุบลราชธานีไปจนสุดปากแม่น้ำมูลที่บรรจบกับแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ส่วนแอ่งสกลนครนั้นอยู่บริเวณตอนเหนือของเทือกเขาภูพาน และบริเวณที่ราบลุ่มน้ำโขง มีทิวเขาภูพานกั้นแบ่งโดยหนองหารเป็นจุดต่ำสุดของแอ่งแม่น้ำสายสำคัญๆ ไหลผ่าน คือแม่น้ำสงครามและแม่น้ำพุงซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำโขง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533)

สภาพภูมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำโขงนั้นมีลักษณะพื้นที่ ที่เรียกโดยภาษาชาวบ้านว่า “บึงทาม” (Flood Plains/ Wetlands) หรือภาษาราชการเรียกว่า “พื้นที่ชุ่มน้ำ” ซึ่งมีลักษณะภูมิฐานแบบพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในฤดูฝนที่เกิดช่วงน้ำหลากไหลล้นท่วมทันฝั่งแม่น้ำ แล้วน้ำจะไหลบ่าท่วมที่ลุ่มริมฝั่งน้ำแผ่ออกเป็นบริเวณกว้าง ศรีศักร วัลลิโภดม (2541) กล่าวว่า ลุ่มน้ำโขงมีพื้นที่ชุ่มน้ำกว้างขวางมากตามลำน้ำสงครามและลำน้ำพุงซึ่งเป็นแหล่งปลาชุมจนได้ฉายาว่าเป็น “แหล่งของอารธรรมปลาแดก (ปลาร้า)” ของคนอีสาน ซึ่งในอดีตชาวบ้านทำปลาร้าไว้กินแทบทุกครัวเรือน โดยการเก็บไว้ในไหที่ทำจากดินเผา ซึ่งการทำปลาแดกต้องอาศัยเกลือซึ่งมีมากในอีสาน ส่วนลุ่มน้ำชีมีสภาพภูมิประเทศหลากหลายทั้งแบบเทือกเขาสูง ในอดีตที่กลุ่มคนเคยอาศัยในบริเวณลุ่มน้ำชีคือ กลุ่มคนที่เรียกว่า ‘คนกลา’ และกลุ่มคนอื่นๆ คนเหล่านี้มีความสามารถในการปรับตัวต่อความแล้งและผลิตข้าวหอมมะลิที่มีคุณภาพและรสชาติดี ศรีศักร วัลลิโภดม (2546) ภายใต้เศรษฐกิจแบบตลาดและอิทธิพลของเงินและความต้องการพัฒนาทำให้แม่น้ำโขงถูกใช้เพื่อการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าด้วยการ

³ ประกอบด้วย 20 จังหวัด ได้แก่ กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ นครพนม นครราชสีมา บุรีรัมย์ มหาสารคาม มุกดาหาร ยโสธรร้อยเอ็ด เลย ศรีสะเกษ สกลนคร สุรินทร์ หนองคาย หนองบัวลำภู อำนาจเจริญ บึงกาฬ อุตรดิตถ์ และ อุบลราชธานี ประชากรทั้งประเทศจำนวน 63,891,000 (ปี 2554) อ้างใน <http://www.iprs.mahidol.ac.th/iprs-th/PublicationGazette.html>

สร้างเขื่อนในลำน้ำโขงตอนบนและประเทศลาวที่ต้องการหลุดพ้นจากความยากจนก็ได้มีแผนสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงในส่วนที่ไหลผ่านประเทศลาว

แผนที่ 1 แสดงเขื่อนตามลำน้ำโขงสายหลัก

แผนที่แสดงเขื่อนในลำน้ำโขง (เครือข่ายประชาชนไทย 8 จังหวัดแม่น้ำโขง, 2562)

ชุมชนริมแม่น้ำโขงในภาคอีสานได้รับผลกระทบแม่น้ำโขงจากการสร้างเขื่อนเพราะ จากรายงานผลกระทบโครงการไฟฟ้าพลังน้ำบนแม่น้ำโขงของคณะกรรมการกลุ่มน้ำโขง ที่ระบุว่าภายในอีก 20 ปีข้างหน้าหากมีการสร้างเขื่อนครบทั้งหมดจะมีตะกอนดินในปากแม่น้ำโขงที่ประเทศเวียดนามเหลือเพียง 3 เปอร์เซ็นต์ ถือเป็นการทำลายระบบนิเวศที่สำคัญ ปริมาณสัตว์น้ำจะลดลงมากกว่า 50% (เครือข่ายประชาชนไทย 8 จังหวัดแม่น้ำโขง, 2562) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงคาดว่าจะส่งผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีพและความมั่นคงอาหารของชุมชนริมโขง เพราะปัจจุบันชุมชนก็ได้รับผลกระทบจากการเปิดใช้งานเขื่อนไชยะบุรีไปแล้ว

กล่าวคือ “โครงการ ไซยะบุรีเป็นเขื่อนแห่งแรกในกลุ่มน้ำโขงตอนล่างและเป็นเขื่อนแรกที่ผ่านกระบวนการปรึกษาหารือล่วงหน้า (Prior Consultation Process) ของคณะกรรมการแม่น้ำโขง โครงการดังกล่าวถูกตั้งคำถามและคัดค้านตลอดมาในหลากหลายระดับในช่วงก่อสร้าง เสียงคัดค้านและข้อกังวลเหล่านี้ล้วนเสนอในทิศทางเดียวกันว่า การสร้างเขื่อนไซยะบุรีมีแนวโน้มจะก่อ “หายนะทางระบบนิเวศ” ครั้งใหญ่ งานวิจัยอิสระชิ้นแล้วชิ้นเล่าชี้ว่าไซยะบุรีจะก่อให้เกิดปัญหาข้ามพรมแดนที่เยียวยากยิ่ง จากการเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำในแม่น้ำ กีดกันการไหลของตะกอน และกีดขวางเส้นทางอพยพของปลา ส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชากรกว่า 60 ล้านคนที่พึ่งพาแม่น้ำโขงทั้งทางตรงและทางอ้อม เฉพาะประเด็นเส้นทางอพยพของปลา นักวิทยาศาสตร์หลายคนวิจารณ์ตลอดมาว่าเทคโนโลยีทางปลาผ่านในโครงการนี้ เป็นเทคโนโลยีของอเมริกาและยุโรป ใช้ได้กับปลาเพียง 5-8 ชนิด เช่น ปลาแซลมอน และปลาเทราท์ ไม่เหมาะสมกับแม่น้ำโขงซึ่งมีปลาสำคัญทางเศรษฐกิจมากกว่า 50 ชนิดที่อพยพตามลำน้ำ” (สำนักข่าวชายขอบ, 2562)

วัฏจักรของระบบนิเวศแม่น้ำโขงเช่นนี้ ได้เกื้อกูลวิถีการดำรงชีพของชุมชนที่ตั้งริมน้ำโขงหรือใกล้เคียงมาช้านาน ทั้งในด้านการประมง, การปลูกพืชผักบนตลิ่งเมื่อแม่น้ำโขงลดระดับการร่อนทอง การทำนา แหล่งอาหารธรรมชาติ เช่นเดียวกันกับทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ ในกลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะป่าไม้และผืนดินเพื่อการเกษตรกรรม ก็มีส่วนสำคัญในการเกื้อกูลวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำโขงมิได้ยิ่งหย่อนไปกว่ากันและยังเป็นแหล่งกำเนิดประเพณีวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะไปตามแต่ละท้องถิ่น ผลผลิตสำคัญคือ ผลผลิตด้านการประมง ซึ่งเป็นแหล่งอาหารโปรตีนที่สำคัญของชุมชนริมน้ำโขง โดยสำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการแม่น้ำโขง ได้เผยแพร่การประเมินผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมระดับยุทธศาสตร์เกี่ยวกับเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำในแม่น้ำโขงสายหลัก (ตุลาคม 2553) ระบุว่าลุ่มน้ำโขงให้ผลผลิตปลารวมทั้งหมดประมาณ 2.8 – 3.1 ล้านตัน/ปี (คิดเป็นประมาณ 22 % ของปลา น้ำจืดทั้งหมดทั่วโลก) และมีชนิดพันธุ์ปลามากถึง 35 - 70% เป็นชนิดพันธุ์ปลาอพยพระยะไกล (กลุ่มปลาขาว) โดยเฉพาะในส่วนของ แม่น้ำโขงที่เป็นพรมแดนไทยกับสปป.ลาวนั้น รายงานดังกล่าวระบุว่า มีความอุดมสมบูรณ์ของชนิดพันธุ์ปลาถึง 386 สายพันธุ์ ในจำนวนนี้เป็นพันธุ์เฉพาะท้องถิ่นถึง 29 % และมีผลผลิตปลาประมาณ 0.9 – 1 ล้านตันต่อปี (Mekong River Commission, 2010)

การศึกษาโดยมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ (2557) ชี้ว่าในช่วงปี 2554-2557 จากชาวบ้านจำนวน 655 ราย ใน 16 ตำบลที่ตั้งอยู่ติดแม่น้ำโขงใน 7 จังหวัดภาคอีสานนั้น พบว่า มีรายได้จากการขายปลาสดที่จับได้จากแม่น้ำโขงเฉลี่ย 20,658 บาทต่อครอบครัวต่อปี และในจำนวน 516 รายมีรายได้จากการขายปลาแห้งและปลาร้าเฉลี่ย 4,556 บาทต่อครอบครัวต่อปี นอกจากนั้นผลการศึกษาเฉพาะ 5 หมู่บ้านในจังหวัดอุบลราชธานีในปี 2554 นั้น โดยการใช้แบบบันทึกการจับปลารายวันพบว่า ปลาที่จับได้จากแม่น้ำโขงนอกจากจะนำไปขายแล้ว ส่วนหนึ่งยังได้นำมาเป็นอาหารในครอบครัว คิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจเฉลี่ยปีละ 7,656 บาท ปลาเหล่านี้ถึงแม้จะมีขนาดเล็ก แต่นับเป็นแหล่งโปรตีนสำคัญของครอบครัวที่ทำการประมง และมูลค่าทางเศรษฐกิจจากการบริโภคปลาเมื่อเทียบกับการขาย มีสัดส่วนสูงถึง 37 เปอร์เซ็นต์ ขณะที่ผลการศึกษามูลค่าทางเศรษฐกิจจากการปลูกพืชริมตลิ่งแม่น้ำโขงในฤดูแล้ง ในปี 2554 และ 2556 จากจำนวน 719 ครัวเรือน พบว่ามีรายได้เฉลี่ย 39,541 ต่อครอบครัวต่อปี การปลูกพืชริมตลิ่งของชุมชนนั้นมิได้ปลูกเพื่อขายเพียงอย่างเดียวจะมีการแบ่งสัดส่วนพื้นที่สำหรับการปลูกเพื่อบริโภคและการเก็บรักษาไว้ใช้ตลอดทั้งปี พืชผักที่ปลูก อาทิเช่น หอมแดง, กระเทียม, พริก, ฟักทอง, ข้าวโพด, มันแกว, มันเทศ, มะเขือเทศ และผักอีก หลายชนิด เพื่อเป็นหลักประกันของความมั่นคงทางอาหารของครอบครัวไปตลอดทั้งปี

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อเพื่อศึกษาการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศน์ย่อยแม่น้ำโขงและผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงแม่น้ำโขงต่อวิถีชีวิตของชุมชน
2. เพื่อศึกษาแนวทางการฟื้นฟูปกป้องแม่น้ำโขงอันเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญให้ปลอดจากขยะและสารเคมี และศึกษาการสร้างแหล่งอาหารสำรองของชุมชนโดยชุมชนมีส่วนร่วม

กรอบแนวคิดในการวิเคราะห์ข้อมูล

วิธีการดำรงชีพ

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2554: 14-15) อธิบาย มโนทัศน์การดำรงชีพ โดยเสนอว่า ปัญหาในการดำรงชีพนั้น แท้ที่จริงแล้ว มาจากความสามารถ หรือไม่สมารถที่จะเข้าถึง (Access) ทุนทรัพยากร (Asset) ตลอดจนการมีสิทธิ หรือไม่มีสิทธิในการ

เป็นเจ้าของ และการจัดการทรัพยากรของครัวเรือน ความสามารถหรือไม่สามารถเปลี่ยนแปลงสถานภาพของทรัพยากร (Asset status) เพื่อการดำรงชีพต่างหากที่เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตกอยู่ในภาวะ ความยากจนของชาวชนบท/ในขณะเดียวกันการปรับตัวของครัวเรือนชาวนา ก็ไม่ได้จำกัดอยู่ในแนวทางการสร้างรายได้ในรูปตัวเงินเพียงอย่างเดียว หากแต่เน้นการสร้างหลากหลายในการดำรงชีพ (Livelihood diversification) เพื่อรักษาความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนที่อาจผสมผสานยุทธวิธีต่าง ๆ ทั้งในและนอกภาคเกษตร เข้าด้วยกัน ซึ่งอาจเป็นกิจกรรมในการดำรงชีพและความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนกับครัวเรือนอื่นๆ เป็นต้น

หัวใจของแนวคิดการดำรงชีพนั้นอยู่ที่คน ดังนั้น การเข้าใจความเข้มแข็งของคน (ซึ่งถูกเรียกว่า ทุนทรัพยากร Assets ในแนวคิดการดำรงชีพ) จึงเป็นสิ่งที่สำคัญในการวิเคราะห์แนวทางที่คนจนแปรทรัพยากรให้เป็นผลลัพธ์ เชิงบวกในการดำรงชีพ Bebbington (1999) ในการบรรลุเป้าประสงค์ดังกล่าว จำเป็นต้องใช้ทรัพยากรในหลากหลายรูปแบบ ซึ่งทรัพยากรต่างๆ ไม่จำเป็นที่จะต้องอยู่ในระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกบุคคล แต่รวมถึงทรัพยากรที่อยู่ในรูปของทรัพย์สินส่วนร่วมด้วย (de Haan and Zoomers, 2006) ประเด็นที่สำคัญอยู่ที่การเข้าถึงทรัพยากรเมื่อมีความจำเป็นต้องใช้ ในแง่นี้ Chamber and Conway (1992 อ้างถึงใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี 2554) จึงได้จำแนกทุนทรัพยากรประเภทที่เห็นได้ชัดเจน (Tangible เช่น ปศุสัตว์ อุปกรณ์ ที่ดิน) ออกจากประเภทที่เห็นได้ไม่ชัดเจน (Non-tangible) ซึ่งหมายถึงการอ้างสิทธิ (Claim) และการเข้าถึง (Access) โดยนิยามการอ้างสิทธิว่าหมายถึงการที่คนสามารถเรียกร้องให้มีการช่วยเหลือตามหลักศีลธรรมได้ ในขณะที่การเข้าถึง คือ การมีโอกาสในการเข้าใช้ทรัพยากร ทุนทรัพยากร ไม่เพียงแต่เป็นแหล่งที่มาของการยังชีพ ของความหมายของวิถีชีวิตเท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งที่มาของอำนาจอีกด้วย (Bebbington, 1999)

นอกจากนี้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนยังให้ความสนใจต่อบริบทแวดล้อมครัวเรือนชาวนาในแง่ของการเป็นสิ่งที่มีความเปราะบาง (Vulnerability Context) ได้แก่ 1) ภาวะวิกฤตที่ไม่สามารถควบคุมได้ (Shocks) เช่น ภัยธรรมชาติ การเจ็บป่วย ความขัดแย้ง โรคระบาด 2) แนวโน้มต่าง ๆ ที่ชาวนาต้องเผชิญ (Trends) เช่น ราคาผลผลิต นโยบายของรัฐ แนวโน้มเศรษฐกิจ ภาวะประชากร 3) ฤดูกาล (Seasonality) เช่น การเปลี่ยนแปลงด้านราคาตามฤดูกาล จำนวนผลผลิต โอกาสการจ้างงาน ซึ่งนำไปสู่การปรับตัวหรือพัฒนาเครื่องมือในการเผชิญหน้ากับ

บริบทแวดล้อมที่มีความเปราะบางข้างต้น ด้วยทุนทรัพยากรตามแนวคิดการดำรงชีพ 5 ประการ หรือที่เรียกว่า 5 เหลี่ยมทุน (The Asset Pentagon) คือ 1) ทุนมนุษย์ (Human Capital) หมายถึง ศักยภาพ ทักษะ ความรู้ และความสามารถของสมาชิกในครอบครัว 2) ทุนทางสังคม (Social Capital) ในรูปของสถาบันและเครือข่ายทางสังคม รวมถึงความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งช่วยเพิ่มความไว้วางใจและความสามารถในการร่วมมือกัน 3) ทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) หมายถึง แหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ความหลากหลายทางชีวภาพ 4) ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) หมายถึง โครงสร้างพื้นฐานด้านต่าง ๆ และการผลิตสินค้าที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีพ และ 5) ทุนเงินตรา (Financial Capital) หมายถึง ทรัพยากรทางการเงินที่ใช้ในการบรรลุเป้าหมายของการดำรงชีพ (DFID, 1999)

พนา ใจตรง และกนกวรรณ มะโนรัมย์ (2557) พบว่าเขื่อนปากมูล ถูกสร้างขึ้นตรงบริเวณตอนปลายของแม่น้ำมูล (ปากมูล) ในจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งอยู่ห่างจากแม่น้ำโขงประมาณ 5 กิโลเมตร ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งส่วนใหญ่พึ่งพาทรัพยากรปลาจากแม่น้ำโขงที่เข้ามาในแม่น้ำมูลเป็นหลัก ภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูล ระบบนิเวศแม่น้ำมูลถูกทำลาย เช่น เกาะ แก่งหินที่เป็นที่อยู่อาศัยหากินและวางไข่ของปลา ถูกระเบิดเป็นร่องน้ำและจมอยู่ใต้น้ำลึก จากงานวิจัยไต้หวัน: แม่มน การกลับมาของคนหาปลา บทสรุปและความรู้เรื่องปลาระบุว่า ระบบนิเวศแม่น้ำมูลบริเวณปากมูลเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำแบบแก่งหินขนาดใหญ่ที่มีความสลับซับซ้อนและมีความหลากหลายทางชีวภาพ การปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลทำให้เกิดสภาพน้ำนองเอ่อขึ้น ทำให้น้ำเน่าเสีย และแก่งหินกว่า 50 แห่ง จมอยู่ใต้น้ำ และมีตะกอนดินทับถมไม่เหมาะต่อการดำรงชีพของปลา อีกทั้งยังทำให้เกิดการระบาดของเห็บปลาซึ่งเป็นศัตรูของปลา ผักตบชวาและไมยราบยักษ์ที่เป็นพืชต่างถิ่น ก็สร้างปัญหายุ่งยากต่อการหาอยู่หากินของชาวบ้านเป็นอย่างยิ่ง ผลการศึกษาของงานวิจัยไต้หวันยังค้นพบว่า ด้านระบบนิเวศ ปลาและพรรณพืชก่อนสร้างเขื่อนปากมูล มีพันธุ์ปลามากถึง 260 ชนิด แต่ภายหลังการสร้างเขื่อนเหลือปลาพบพันธุ์ปลา 43 ชนิด เนื่องจากปลาไม่สามารถอพยพผ่านเขื่อนปากมูลหรือผ่านบันไดปลาโจนได้ (คณะนักวิจัยไต้หวัน สมัชชาคนจนและเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศไทย, 2545)

ความมั่นคงอาหาร

องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (1996 อ้างใน วิรลพัชร ประเสริฐศักดิ์ อออนไลน์) ได้นิยาม ความมั่นคงอาหาร (Food security) ในมิติต่าง ๆ ดังนี้ “ความพร้อมเพียง (Availability) ของปริมาณอาหาร ที่อาจได้มาจากการผลิต ภายในประเทศ หรือการนำเข้า รวมถึงความช่วยเหลือด้านอาหาร การเข้าถึง (Access) ทรัพยากรที่พอเพียงของบุคคลเพื่อได้มาซึ่งอาหารที่เหมาะสมและมี โภชนาการ ทรัพยากรที่พอเพียงของบุคคลเพื่อได้มาซึ่งอาหารที่เหมาะสมและมี โภชนาการ ทรัพยากรดังกล่าวหมายถึง ความสามารถของบุคคลที่จะกำหนดควบคุม กลุ่มสินค้าหนึ่งๆ ได้ภายใต้บริบททางกฎหมาย การเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของ ชุมชนที่บุคคลอาศัยอยู่ (รวมถึงสิทธิ ตามประเพณีเช่น การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวม ของชุมชน) การใช้ประโยชน์ (Utilization) ด้านอาหารผ่านอาหารที่เพียงพอ น้ำ สะอาดและการรักษา สุขภาพและสุขอนามัยเพื่อที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นอยู่ที่ดีทาง โภชนาการ ซึ่งความต้องการทาง กายภาพทั้งหมดได้รับการตอบสนอง โดยนัยยะนี้ ความมั่นคงทางอาหาร จึงสัมพันธ์กับปัจจัยนำเข้าที่ไม่ใช่อาหารด้วย และมีมิติสุดท้าย คือ เสถียรภาพ (Stability) ทางอาหาร ที่ประชาชน ครूरเรือนและบุคคลจะต้องเข้าถึง อาหารที่เพียงพอตลอดเวลา ไม่ต้องเสี่ยงกับการไม่สามารถเข้าถึงอาหารอันเป็นผลมา จากวิกฤตที่เกิดขึ้นอย่าง กระทันหัน เช่น วิกฤตทางเศรษฐกิจหรือสภาพภูมิอากาศ หรือเหตุการณ์ที่เป็นไปตามวงจร เช่น ภาวะ ความไม่มั่นคงทางอาหารตามฤดูกาล ซึ่ง ในความหมายนี้ ความมั่นคงทางอาหารครอบคลุมถึงมิติความ พอเพียงและการเข้าถึง อาหาร”

โดยสรุป “ความมั่นคงทางอาหาร” ในความหมายขององค์การอาหารและ เกษตร หมายถึง การที่ประชาชนมี “ปริมาณ” อาหารเพื่อการบริโภคที่เพียงพอ มี ความ “หลากหลาย” ของประเภท อาหารที่ได้รับและอาหารนั้น “มีคุณภาพ” หมายถึง มีคุณค่าทางโภชนาการและความ สะอาดปลอดภัย รวมทั้งประชาชนสามารถ “เข้าถึง” อาหาร อันเกิดจากระบบการกระจายอย่างทั่วถึง มีความเป็น “เสถียรภาพ” ทั้งนี้การ ที่จะเกิดความมั่นคงทางอาหารได้นั้น จะต้องมีฐานทรัพยากรที่เป็นจุดเริ่มของระบบ อาหารและการผลิตอาหารร่วมกับผู้ผลิตหรือเกษตรกรที่เป็นเจ้าของปัจจัยเหล่านั้น ด้วย อย่างไรก็ตาม ปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารกลับอยู่ในภาวะที่วิกฤติ จากการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเชิงเศรษฐกิจเพื่อค้าที่พึ่งพิงปัจจัยการผลิตจาก ภายนอกมากกว่าในอดีต ไม่ว่าจะเป็นเทคโนโลยีและเมล็ดพันธุ์ ซึ่งการพึ่งพาเหล่านี้ ทำให้เกิดภาวะการถูกจำกัดสิทธิในการกำหนดวิธีการผลิตและวิถีชีวิตของตน ซึ่ง

กลายเป็นความไม่มั่นคงทางอาหารและวิถีชีวิตในที่สุด” (อ้างใน ศยามล เจริญรัตน์, 2556) งานศึกษาของศยามล เจริญรัตน์ (2556) พบว่าความมั่นคงในชุมชนที่สูงในภาคเหนือขึ้นกับความสมบูรณ์ของธรรมชาติ

ขณะเดียวกัน สุพรรณิ ไชยอำพร (2560) พบว่า สิ่งบ่งชี้ความมั่นคงทางอาหารที่บ่งบอกถึงลักษณะของความมั่นคงทางอาหารของชุมชนที่เชื่อมโยงกับมิติสิ่งแวดล้อม เช่น การมีความรู้เกี่ยวกับอาหารดั้งเดิมของชุมชน 15) การมีระบบการผลิต สรรหาทรัพยากรอาหารที่สอดคล้องกับการบริโภคของคนในชุมชนและการมีแหล่งผลิตของส่วนรวม มีพื้นที่ที่ใช้ในการผลิตอาหารของชุมชน เป็นต้น

วิธีการศึกษา

ข้อมูลที่น่าสนใจในบทความนี้ใช้วิธีการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนด้วยเทคนิคประชุมเชิงปฏิบัติการ จำนวน 5 ครั้ง ๆ ละ 10 คนรวมผู้ร่วมให้ข้อมูลจำนวน 50 คน โดยกลุ่มคนที่เข้าร่วมสนทนากลุ่มย่อยเลือกโดยการเจาะจงจากผู้มีความรู้และประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับทำมาหากินในแม่น้ำโขงเป็นหลัก ได้แก่ คนหาปลา คนเก็บหาสัตว์น้ำ คนปลูกผักกิมแม่น้ำโขง และคนขับเรือนำเที่ยว กระบวนการวิจัยมีขั้นตอนดังนี้ ต้นเดือนมีนาคม 2562 ทีมวิจัยเริ่มพัฒนาโจทย์วิจัยร่วมกับแกนนำบ้านศรีสมบูรณ์และยักษ์คุ จากนั้นได้จัดการประชุมเพื่อลงนามบันทึกความตกลงการทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการของชุมชน และการสำรวจพื้นที่ ระบบนิเวศย่อย การประชุมทีมวิจัยเพื่อวางแผนงานการเก็บข้อมูลและแบ่งหน้าที่ของทีมวิจัย เข้าร่วมการประชุมเชิงปฏิบัติการ “การพัฒนาแผนเชิงรุกด้านการประมงระดับชุมชน ภายใต้สภาวะการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขง” ที่ อ. ปากชม จ. เลย การสำรวจข้อมูลรายครัวเรือน ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากน้ำโขงเปลี่ยนแปลงประชุมสรุปงานวิจัยและหารือการทำงานร่วมกันแล้ววางแผนกิจกรรมในปี 2563 ที่ วัดศรีสมบูรณ์ อ. ชานุมาน จ. อานาจเจริญ ทั้งนี้ การเก็บข้อมูลเน้นการตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยและการนำข้อมูลที่ได้มาวางแผนปฏิบัติการเพื่อจัดทำโครงการเพิ่มความมั่นคงอาหารด้วยการทำเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา โดยก่อนที่ได้ข้อสรุปว่าเป็นโครงการนี้ การสำรวจข้อมูลรายครัวเรือน สมาชิกได้เสนอแผนระดับครัวเรือนด้วย ในการสร้างอาชีพเกษตร เลี้ยงปลาในบ่อตามหัวไร่ปลายนาเพื่อหาทางออกและลดผลกระทบด้วยตัวเอง และโครงการวิจัยฯ ได้พยายามประสานความร่วมมือกับกรมประมงอีกทางหนึ่ง

บริบทชุมชน

ตำบลขานูมาน มีทั้งหมด 15 หมู่บ้าน อยู่ในเขตเทศบาล 2 หมู่บ้าน และนอกเขต 13 หมู่บ้าน สำหรับบ้านศรีสมบุรณ์ หมู่ 8 อยู่ในเขตเทศบาลตำบลขานูมาน บ้านศรีสมบุรณ์ มีอายุการตั้งชุมชน ประมาณ 80 ปี มีจำนวนประชากรตามทะเบียนราษฎร 1,142 คน (ข้อมูลจากงานทะเบียนราษฎร เทศบาลตำบลขานูมาน เดือนกันยายน, 2559) ชาย 584 คน หญิง 558 คนครัวเรือนทั้งหมด 383 หลังคาเรือน ทิศเหนือติดกับบ้านนาสีดา หมู่ที่ 6 ทิศตะวันออกติดกับแม่น้ำโขง และสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทิศตะวันตกติดกับนิคมเกษตรกรรมแปลงที่ 2 หมู่ที่ 9 และทิศใต้ติดกับบ้านยักซ์คุ หมู่ที่ 5 ดังนั้นการทำมหากินทั้งด้านการเกษตร ประมงในแม่น้ำโขงของบ้านศรีสมบุรณ์และบ้านยักซ์คุ หมู่ที่ 5 จึงอยู่ในระบบนิเวศเดียวกันบ้านศรีสมบุรณ์ก่อตั้งราว ๆ ปี พ.ศ. 2484 โดยแยกออกจากบ้านยักซ์คุ หมู่ที่ 5 ซึ่งมีครอบครัวนายพรหม สอนบุตร นายมอน สอนบุตร นายบ่อ ชาริพันธ์ นายคำจัน ทองจันดี นายจุม บุญมาศรี นายหวาน สอนบุตร และนายเคน แก้วทอง มาตั้งครอบครัวกลุ่มแรก มีนายคำจัน ทองจันดี เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก คนที่ 2 คือ นายทองคำ ผิวเพชร คนที่ 3 คือนายสงคราม แก้วทอง คนที่ 4 นายสมัย แพงศรี คนที่ 5 คือนายคำปุน ทองจันดีและคนปัจจุบันคือ นายปรีชา บุตรโท

ชาวบ้านศรีสมบุรณ์มีความผูกพันกับแม่น้ำโขง การข้ามไปมาเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า การทำการประมง การทำเกษตรริมโขง เช่น กล้าย ลำไย ลิ้นจี่ มะม่วง น้อยหน่า มะนาว และไม้ผลอื่น ๆ หมุนเวียน นอกจากนั้นใช้ พื้นที่ริมตลิ่งปลูกพืชระยะสั้น เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง ถั่วฝักยาว กะหล่ำปลี หอมแดง กระเทียม ในช่วงฤดูน้ำโขงลดคือปลายฝน ต้นหนาว แม่น้ำโขงในช่วงนี้ มีความเวลาดอกไปทางฝั่งลาวริมฝั่ง บางช่วงเป็นแก่งหิน ชื่อแก่งต่างหล่า จัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว ของอำเภอ มีพื้นที่หาปลาแม่น้ำโขงหลายจุด มีประเพณีการ แข่งขันเรือยาว ชาวบ้านความเชื่อเรื่องพญานาคอย่างเหนียวแน่น เชื่อเรื่องเจ้าพ่อขอนาย ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในทามแม่น้ำโขงแถบนี้

ตำนานและประวัติศาสตร์ชุมชน

ชุมชนบ้านศรีสมบุรณ์มีความเชื่อเรื่อง ยักษ์ธรรมคุปต์ร่วมกับชุมชนใกล้เคียงและคนในชุมชนมีความจดจำเรื่องราวตำนานสนเหล่านั้นปัจจุบัน เพราะยักษ์ธรรมคุปต์มีความเชื่อมโยงกับระบบนิเวศแม่น้ำโขง ดังที่กล่าวมาแล้วบางส่วนข้างต้น

ยักษ์ตนนี้เดินเท้าไปตามคันหินแนวยาวกลางลำน้ำโขง มองนกกระยางขาวที่บินมาเกาะคันหินเพื่อจิกปลาเป็นอาหารอย่างมีความสุข (คันหินกลางที่ไหลพ่นน้ำเป็นแนวยาวผู้คนเรียกว่า หินนกเหาะ มีปรากฏอยู่ทั่วไปกลางน้ำโขงในฤดูน้ำลด) พอถึงเกาะดินยาวเหยียดกลางน้ำโขง ซึ่งอุดมไปด้วยป่าไม้เขียวขจี ยักษ์ธรรมคุปต์จึงก้าวข้ามเกาะไปยืน ณ บริเวณลานหินที่อยู่ห่างจากหัวเกาะไม่กี่กิโลเมตร (เกาะกลางน้ำที่ยักษ์ก้าวข้ามผู้คนเรียกว่าดอนชะโนด กั้นระหว่างประเทศไทยกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เป็นจุดชมวิวยอดนิยม ณ สำนักงานเทศบาลตำบลขามนา)

ยักษ์ธรรมคุปต์ยืนอยู่บนลานหินเหนือหัวเกาะ มองเห็นผืนแผ่นดินทั้งสองฝั่งน้ำ ณ ฝั่งหนึ่งเป็นทุ่งหญ้ากว้างใหญ่เขียวขจี อีกฝั่งเป็นปราสาทเอือนหินเก่าแก่ตามคำชี้แนะของท้าวเนการาช ยักษ์ธรรมคุปต์มองไปยังรอบ ๆ บริเวณปราสาทเอือนหิน ซึ่งเป็นบริเวณที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเคยเสด็จผ่านมาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาและแสดงธรรมโปรดแก่ผู้คนในละแวกนี้ เกิดความความศรัทธาอย่างยิ่งและเพ่งมองเข้าไปภายในปราสาทเอือนหินเห็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่ มีความศรัทธามากยิ่งขึ้น จึงก้าวขาเข้าไปยังแผ่นดินริมฝั่งน้ำโขงที่เป็นทุ่งหญ้ากว้างใหญ่เขียวขจี และหันหน้าไปทางปราสาทเอือนหินที่อยู่อีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำโขง แล้วนั่งคุกเข่าลง เข่าซ้ายของยักษ์ธรรมคุปต์คุกลงบริเวณลานหินที่ยืนอยู่นั้น เขาขาคูกลงบริเวณทุ่งหญ้ากว้างใหญ่เขียวขจีที่เป็นพื้นดิน แล้วพนมมือก้มกราบไปยังปราสาทเอือนหินสามครั้งด้วยความศรัทธาและสำนึกในพระพุทธรูป ยักษ์ธรรมคุปต์พนมมือตั้งจิตอธิษฐานว่า “ขออำนาจบารมีอันประเสริฐของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและอำนาจบารมีท้าวเวสสุวรรณ อีกทั้งอำนาจบารมีของเหล่าเทวดาอารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวงทั้งสถิตอยู่ ณ บริเวณนี้และสถิตอยู่ทั่วสากล จงดลบันดาลให้อาณาบริเวณที่ข้าพเจ้าผ่านและบริเวณที่ข้าพเจ้านั่งคุกเข่าอยู่ตรงนี้ เป็นบ้านเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ ผู้คนที่อาศัยอยู่ ณ บ้านนี้เมืองนี้อยู่เย็นสุขุมจิตใจดีงาม และขอให้เมืองแห่งธรรมะตลอดกาลด้วยเทอญ”

สิ้นคำอธิษฐานยักษ์ธรรมคุปต์ได้ทิ่มลงไปบนหินและพื้นดินทำให้เกิดเป็นร่องหลุมขนาดใหญ่สามหลุม รอยเข่าซ้ายเป็นหลุมบริเวณลานหินไม่ลึกนักแต่มีรูปคล้ายสามอ่าขนาดกว้าง (ผู้คนจึงเรียกบริเวณนั้นว่า **แก่งต่างหล่าง** อยู่ริมฝั่งโขงบ้านศรีสมบูรณ์ ตำบลขามนา) รอยเข่าขวาปรากฏเป็นรอยหลุมลึก ณ บริเวณ **นาแมง** (เขตบ้านโนนสำราญ ตำบลขามนา) และรอยอ้นทะ ปรากฏ ณ บริเวณ **หนอง**

ใหญ่ (ก่อนถึง สก.ขานูมาน ทางขวามือ เขตบ้านยักษ์คุ) เมื่อถึงฤดูฝน หลุมที่เป็นรอยเข้าขวาและรอยอันตะของยักษัธรรมคุปต์กลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ก่อเกิดความอุดมสมบูรณ์ ผู้คนมาอาศัยเป็นหลักแหล่งในการเลี้ยงสัตว์และทำการเกษตรกรรม และมีน้ำซึ่งตลอดปีไม่เคยแห้งเหือดลงแม้แต่ในฤดูแล้ง ส่วนรอยเข้าซ้ายซึ่งเรียกว่าแก่งต่างหล่งนั้น เมื่อถึงฤดูแล้งปรากฏเป็นแก่งหินที่มีทัศนียภาพสวยงามเหมาะกับการท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ณ อาณาบริเวณหนองน้ำที่เกิดจากรอยเข้าขวาและรอยอันตะยักษั มีผู้คนทยอยมาอาศัยอยู่หนาแน่นขึ้นเรื่อย ๆ ชนกลุ่มนั้นจึงตั้งชื่อหมู่บ้านตามรอยยักษัคุกเข้าว่า “บ้านท่ายักษัคุ” และกลายเสียงเป็น “บ้านท่ายักษัคุ” ในเวลาต่อมา และหนองน้ำรอยเข้ายักษันั้นปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน และแขนยักษัที่กราบกรานลงไปบริเวณหัวเกาะกลางน้ำโขง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ดอนชะโนด” นั้น ยังปรากฏเป็นร่องน้ำ ณ บริเวณหัวดอนจนถึงปัจจุบันเช่นกัน ตำนานยักษัเล่าขานกันมาเนิ่นนานและมีความ สอดคล้องกับประวัติการก่อตั้งอำเภอขานูมาน จังหวัดอำนาจเจริญ

ประเพณีวัฒนธรรม

มีการแข่งเรือยาวประเพณีซึ่งเข้าร่วมประเพณีของชุมชน/และชุมชนใกล้เคียง, ประเพณี ๑๒ เดือน และเทศกาล "แห่ยักษั พักแก่ง ชมเมือง เล่าเรื่องขานูมาน" เพื่อบวงสรวงเจ้าปู่เมืองแสน และเทศกาลยักษั เป็นการเชื่อมโยงชื่อบ้านนามเมือง กิจกรรมประกอบด้วยการจัดนิทรรศการ และกิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยวในพื้นที่อำเภอขานูมาน ขบวนแห่ยักษั คุ แสดงอัตลักษณ์จากทุกตำบลจำนวน 10 ขบวน การประกวดแสดง อัตลักษณ์ในเชิงสร้างสรรค์ รวมทั้งผู้เข้าร่วมในขบวนแห่ และนักท่องเที่ยวที่จะแต่งกายเป็นยักษั การเพ้นท์หน้ายักษั การใส่หน้ากากยักษั สร้างสีสันความสนุกสนานให้มากยิ่งขึ้น การประกวดผลผลิตทางการเกษตรของดีอำเภอขานูมาน เช่น มันสำปะหลัง อ้อย กล้วยน้ำหว่า ขนุน มะละกอมันสำปะหลัง อ้อย กล้วยน้ำหว่า ขนุน มะละกอ การประกวดธิดาขานูมาน การแสดงบนเวทีการแข่งขันเส็กลอง (การแข่งขันตีกลอง) และการจัดตลาดนัดการค้าขายแดน รวมทั้งกิจกรรมล่องเรือชมเกาะแก่งหิน ลงเล่นน้ำ ล่องแก่งแม่น้ำโขง และการแข่งขันตกปลานานาชาติ

วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

บ้านศรีสมบุญมีที่ดินเนื้อที่ 3,328 ไร่ มีพื้นที่ทำการเกษตร 2,533.13 ไร่ มีที่สาธารณะ/ทุ่งเลี้ยงสัตว์ 60 ไร่ มีแหล่งน้ำสาธารณะนอกจากแม่น้ำโขงสายหลัก 1 แห่ง อาชีพหลักคือ ปลูกข้าว มันสำปะหลัง ถั่ว การเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ 300 ไร่ ผลผลิตทางการปศุสัตว์ที่สำคัญ คือ โค กระบือ สุกร และไก่พื้นเมือง อาชีพรองของคนในชุมชน คือ รับจ้างทั่วไป ค้าขาย ประมงน้ำจืด ทั้งการทำประมงธรรมชาติในแม่น้ำโขง การเลี้ยงปลากระชังในลำน้ำโขง และการเลี้ยงปลาในห้วยแก้วแมง รายได้ประชากรจากการสำรวจ จ.บฐ. ปี 2557 ประมาณ 33,000 บาท/คน/ปี

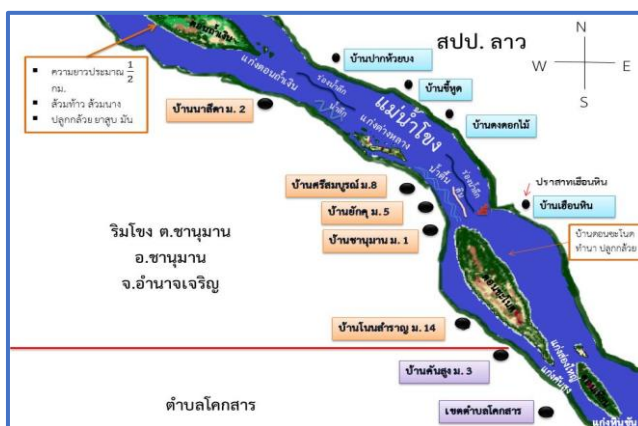
แม้ว่าพื้นที่ส่วนมากเป็นแนวติดแม่น้ำโขง แต่น้ำเพื่อการเกษตรกรรมไม่เพียงพอ ขาดแหล่งกักเก็บน้ำ น้ำในโขงขึ้นมาใช้น้อยไม่เต็มประสิทธิภาพ มีเพียงเกษตรกรจำนวน 10 ครัวเรือน พื้นที่ 30 ไร่ เท่านั้น ที่อยู่ในเขตชลประทาน แต่ 355 ครัวเรือน จำนวน 250 ไร่ นั้นอยู่นอกเขตชลประทาน ดังนั้นการทำไร่มันสำปะหลัง (100 ครัวเรือน) และประมง (55 ครัวเรือน) จึงไม่มีเอกสารสิทธิ์ในที่ทำกิน และบ้านศรีสมบุญเป็นเขตป่าชุมชนสาธารณะที่ผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีค่อนข้างสูง พื้นที่ไม่เหมาะทำนาเมื่อถึงฤดูฝน และน้ำเหนือไหลบ่า มีปัญหาน้ำท่วมชุมชน

ระบบนิเวศ

ระบบนิเวศแม่น้ำแม่น้ำโขงในเขตบ้านศรีสมบุญและบ้านยักษ์คุ (เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกัน) เป็นลำน้ำขนาดใหญ่ มีแก่งต่างหล่างยาวประมาณ 1 กิโลเมตรติดแม่น้ำโขงมาทางฝั่งไทย ทำให้เกิดบึงต่างหล่าง ซึ่งชาวประมงใช้เป็นที่พักเรือ ทางทิศเหนือมีดอนถ้ำเงินเป็นดอนขนาดใหญ่ อยู่ในเขตบ้านนาสีดา และทิศใต้ติดดอนชะโนด อยู่ในเขตบ้านขามาน พื้นที่บึงต่างหล่าง โดยรอบบึงยังมีต้นไคร้ที่สมบุญเหมาะแก่การเป็นแหล่งอาศัยและแหล่งอาหารของปลาน้ำโขง ซึ่งสภาพพื้นฐานของบึงต่างหล่างนั้นจะเกิดขึ้นในฤดูแล้ง เมื่อน้ำโขงลดจะเผยให้เห็นดอนกลางน้ำที่โค้งเข้าจรดตลิ่ง คล้ายแอ่งน้ำใหญ่ มีช่องทางแคบ ๆ ให้น้ำโขงไหลเข้า เมื่อฤดูน้ำหลาก น้ำโขงจะขึ้นจนท่วมดอนนี้ อาจเหลือไว้เพียงเล็กน้อยจนเกิดระบบนิเวศใหม่ คือ “คอน” ที่หมายถึงน้ำโขงที่ไหลแยกอ้อมดอนแล้วไปบรรจบกันอีกครั้ง

บ้านศรีสมบุญแยกตัวออกมาจากจากบ้านยักษ์คุเพียงเพราะการแบ่งเขตการปกครอง ทั้งสองชุมชนมีพื้นที่ติดแม่น้ำโขง ในอดีตชุมชนเคยปลูกผักริมตลิ่งแม่น้ำ

โขงตลอดแนว มีแหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติที่สวยงาม เช่น แก่งต่างหล้า ซึ่งสามารถพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวได้ เนื่องจากมีจุดจอดเรืออยู่ใกล้ตลาดสดมิตรภาพ ไทย - ลาว ทั้งยังมีกลุ่มอาชีพต่าง ๆ เช่น กลุ่มข้าวหอมมะลิ กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มปุ๋ยอินทรีย์ กลุ่มจักสาน และยังได้รับรางวัลกองทุนหมู่บ้านดีเยี่ยม นอกจากนี้ บ้านศรีสมบูรณ์มีภูมิปัญญาท้องถิ่น มีกลุ่มชมรมอนุรักษ์คลองกิ่ง การทำเครื่องจักสานใช้สำหรับในครัวเรือน ตลอดจนภูมิปัญญาการจับปลาตามธรรมชาติ มีสินค้าขึ้นชื่อคือปลาแรบบองแม่น้ำโขง

แผนที่ 2 แสดงระบบนิเวศแม่น้ำโขงบริเวณชุมชน
ที่มา: งานวิจัย

การพึ่งพาและการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำโขง

1. ใช้ประโยชน์ด้านการประมง

ชาวบ้านศรีสมบุญทำประมงพื้นบ้านในแม่น้ำโขงเป็นจำนวนมาก ปัจจุบันมีชาวประมงที่ลงทะเบียนเรือไว้ถึง 98 ลำ แม้จะเกิดวิกฤติแม่น้ำโขงเปลี่ยนแปลง หรือปลาน้อยลง แต่ชาวประมงบ้านศรีสมบุญไม่เคยลดจำนวนลงเลย ทั้งยังมีแนวโน้มจะเพิ่มขึ้นจากชาวประมงหน้าใหม่ที่กลับมาหากินยังภูมิลำเนาอีกในอนาคต นอกจากนี้ยังมีเลี้ยงปลาในกระชัง ปลาที่ได้บางส่วนจะมีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่มีกิจกรรมแปรรูปอาหารจากแม่น้ำโขง เพิ่มรายได้ในครอบครัวเช่น กลุ่มทำปลาร้า และ ปลาแห้ง เป็น

ต้น การหาปลาของชุมชนเป็นไปตามฤดูกาลขึ้นลงของปลาในแม่น้ำโขง โดยชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับฤดูอพยพของปลาโดยอาศัยความรู้ที่สั่งสมกันมายาวนาน

ตารางที่ 1 แสดงเครื่องมือประมงน้ำโขง และชนิดพันธุ์ปลาแม่น้ำโขงตามฤดูกาล

เดือน	เครื่องมือประมง (ขนาดเป็น เซนติเมตร)	ชนิดของปลาน้ำโขง
มกราคม	มองไหล 4, 5, 6	ปลาตะเพียน ปลาสวาย ปลาแซ่ไก่ ปลาหมู ปลาข้างลาย
กุมภาพันธ์	มองพลร่ม 12, 14, 20	ปลายาง ปลานาง ปลาหนู ปลาแซ่ ปลาเค็ง
มีนาคม	มองพลร่ม 2, 4, 10, 11, 14, 18	ปลาใน ปลานาง ปลาแซ่ ปลาเค็งคัง ปลาอี่ก้ำ ปลาหนู ปลานิล
เมษายน	มอง 4, 5, 6	ปลาสะอี่ ปลาสวาย ปลาตะเพียน เหลือง ปลาเกาะ
พฤษภาคม	มอง 7, 8, 9	ปลายอน ปลายาง ปลาหนู
มิถุนายน	มองพลร่ม 12, 14	ปลาอี่ก้ำ ปลาหนู ปลาโจก ปลานาง
กรกฎาคม	มองพลร่ม 18, 20	ปลาปากบาน ปลาโจก ปลาอี่ก้ำ
สิงหาคม	มองพลร่ม 18, 20	ปลาหว่า ปลานวลจันทร์ ปลาอี่ก้ำ
กันยายน	มองพลร่ม 16, 18, 20	ปลาปากบาน ปลาวัว ปลาเค็งคัง ปลาอี่ก้ำ
ตุลาคม	มองพลร่ม 16, 18, 20	ปลาใน ปลานาง ปลาเค็งคัง
พฤศจิกายน	มองพลร่ม 14, 15, 16, 18, 20 มองยัง 4, 5, 6	ปลายาง ปลาโจก ปลาอี่ก้ำ ปลาเกด ปลาหนู
ธันวาคม	มองพลร่ม 18, 20	ปลายาง ปลานาง ปลาหนู ปลาโจก

2. การทำเกษตรริมโขง

ชุมชนนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาทำประปา มีการใช้น้ำเพื่อทำการเกษตร สร้างระบบคลองส่งน้ำเพื่อเข้าสู่ไร่นา แต่ในพื้นที่ริมโขงนั้น เดือนพฤศจิกายน-เดือนมีนาคม หลังน้ำโขงลด ชาวบ้านจะปลูกพืชผักสวนครัวตลอดแนวแม่น้ำโขง เช่น ผักกาดขาว ข้าวโพด มันแกว กระเทียม ถั่วงอก หอม กระหล่ำปี มะเขือเทศ พริก มะเขือเปราะ ผักกาดเขียว แต่ปัจจุบันมีการทำเขื่อนกันตลิ่งพัง การทำเกษตรริมโขงจึงเว้นระยะไปไม่สามารถปลูกได้ การปลูกพืชเหล่านี้เน้นเพื่อเป็นอาหารและขายเป็นรายได้

3. ด้านการท่องเที่ยว

ชุมชนมีแหล่งท่องเที่ยวที่กำลังดำเนินการปรับปรุงให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยว และมีจุดชมทิวทัศน์สุดเขตชายแดนประเทศไทยริมเขื่อนแม่น้ำโขงและสวนสุขภาพบริเวณด้านหน้าสำนักงานเทศบาลตำบลนาuman มีแก่งต่างหล່างอยู่ในบริเวณพื้นที่บ้านศรีสมบุญ มีงานประเพณีแข่งขันเรือยาวประจำปีที่มีการจัดเป็นประจำในระหว่างเข้าพรรษา ระหว่างเดือนกันยายน - ตุลาคม ของทุกปี ณ บริเวณเขื่อนริมแม่น้ำโขง ชุมชนศรีสมบุญมีเรือยาวประจำหมู่บ้านชื่อ เรือเทพวิคะและชุมชนใกล้เคียงมีจุดผ่านแดนถาวรบริเวณบ้านยักซ์คุซึ่งมีนักท่องเที่ยวสัญจรไปมา ทั้งการค้าขายและการท่องเที่ยวชมปราสาทเขื่อนหิน ที่บ้านเหล้าหมากหุด เมืองโขงทองแขวงสะหวันนะเขต และบริเวณจุดผ่อนปรนเข้าออกเมืองบ้านยักซ์คุ มีประชาชนสองฝั่งโขงเข้าออกเฉลี่ยเดือนละกว่า 2 หมื่นคน รายได้จากการจำหน่ายสินค้ามากกว่า 20 ล้านบาทต่อเดือน ส่วนมากจะเป็นสินค้าจากฝั่งไทยจำพวกเครื่องไฟฟ้า วัสดุก่อสร้าง เครื่องใช้จำเป็นในครัวเรือน ส่วนสินค้าจากฝั่งลาวจะเป็นอาหารพื้นบ้านตามฤดูกาล ได้แก่ ผักและปลา

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขง

สถานการณ์แม่น้ำโขงที่ชาวบ้านในชุมชนในปัจจุบันพบว่า น้ำขึ้นลงไม่ตามฤดูกาล ตลิ่งพังจากน้ำขึ้นน้ำลง ทำให้ปลูกพืช ผัก หาดอาหารริมโขงไม่ได้ปลาหม่นน้อยหายากขึ้น และทำให้ปลาราคาแพงน้ำท่วมหน้าแล้ง ปลาไม่สามารถขึ้นมาวางไข่ได้แหล่งวางไข่ถูกทำลาย มีการใช้สารเคมีในการเกษตรทำให้ตกค้างในผักและดิน มีขยะมีสารเคมีไหลมาตามน้ำ ปัญหาดังกล่าวทำให้คนในชุมชนมีรายได้ลดน้อยลง มีปัญหาสุขภาพ ชุมชนวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นกับแม่น้ำโขงว่าเกิดจากการสร้างเขื่อนของประเทศต้นน้ำ และทำน้ำ ซึ่งล้วนเป็นการกระทำของมนุษย์และเกิดจากภัยธรรมชาติ และหากจะแก้ไขปัญหาคอนในชุมชนต้องมีส่วนร่วมในการแก้ไขเบื้องต้นต้องมีการทำความเข้าใจในสถานการณ์ปัญหาดังกล่าวร่วมกัน ศึกษาการพึ่งพาแม่น้ำโขงของชุมชนในมิติต่าง ๆ และมีการแจ้งข่าวสารให้คนในชุมชนให้รู้เท่าทันสถานการณ์ และแจ้งให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องรับทราบปัญหาและร่วมกันแก้ไขปัญหาดต่อไป โดยเฉพาะแนวทางสำคัญคือ ศึกษาการใช้ประโยชน์และผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงเพื่อหาแนวทางการปรับตัว การฟื้นฟูแหล่งอาหาร

ธรรมชาติ การลดผลกระทบจากการทิ้งขยะ และการใช้สารเคมีที่กำลังเป็นปัญหาหนักของชุมชน

ในเดือนพฤศจิกายน 2562 ภายหลังการเปิดใช้งานเขื่อนไชยะบุรีในวันที่ 29 ตุลาคม 2562 เกิดสภาวะน้ำโขงใส ไร้ตะกอน ซึ่งผิดปกติไปจากธรรมชาติมาก ที่น้ำโขงจะใสในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน ทีมวิจัยได้สัมภาษณ์ชาวประมง 3 ท่านเมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน 2562 คือ นายทองสุข มานัส ชาวบ้านยักษ์คุ และชาวประมงจากประเทศลาว 2 ท่าน ซึ่งให้ความเห็นต่อผลกระทบในปัญหาน้ำโขงไร้ตะกอนไว้ว่า จะส่งผลกระทบต่อชนิดปลาที่กินตะกอน ซั้ตม หรือกินดิน ซึ่งสังเกตได้ว่าชนิดปลาเหล่านี้ จะมี ซั้ตม ดิน หวาย หรือหินก้อนเล็ก ๆ อยู่ในท้องของปลา เมื่อผ่าออกมาดู มีประมาณ 20 ชนิด เช่น ตระกูลปลาสุต ตระกูลปลาขามน ปลาปากเปียน ปลาตาใส ปลาหนามเจีย ปลาจาก ปลาตะเพียน ปลาบั้มง ปลาปากคืบแดง ปลาปักเป้า ปลาจีน ปลาอีโหล ปลาโพง ปลานกเขา ปลาจาด ปลาปากขาว ปลาปักแดง ปลาพอน ปลาอีสบ ตระกูลปลาเอน ผลกระทบอาจจะส่งผลต่อความสมบูรณ์ของอาหารของปลา และมีความเสี่ยงที่ปลาเหล่านี้จะลดน้อยลง ในแง่วัฒนธรรมพบว่า การเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงเช่นการลดลงของปลาในแม่น้ำโขงมิได้ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงวัฒนธรรมระหว่างชุมชนฝั่งไทยและชุมชนฝั่งลาว การค้าขายสินค้าท้องถิ่นยังดำเนินมาอย่างต่อเนื่องแต่จะหยุดชะงักระหว่างการระบาดของโรคโควิด-19 เท่านั้น

การปรับตัวของชุมชนผ่านการทำเขื่อนอนุรักษ์พันธุ์ปลา

การปรับตัวของชาวบ้านศรีสมบุญมีหลายอย่าง เช่น บางครอบครัวนำปลามาถนอมอาหารเพื่อจะได้มีปลารับประทานยาวขึ้น การแปรรู้อาหาร เช่น ปลาแห้ง การขายปลาร้าแทนปลาสด การรับจ้างในและนอกภาคเกษตร การค้าขาย การซื้ออาหารจากตลาด ซึ่งถือเป็นการเอาตัวรอดจากภาวะขาดแคลนของทรัพยากรจากแม่น้ำโขง อย่างไรก็ตามในบทความนี้จะเน้นการปรับตัวเรื่องความมั่นคงอาหารที่ชาวบ้านเห็นว่าจะมีความยั่งยืนและฟื้นฟูธรรมชาติอันมาจากข้อเสนอจากกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังนั้นผู้เขียนจึงจะนำเสนอเฉพาะการสร้างความปลอดภัยอาหารด้วยการทำแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลาเป็นหลัก

ชาวบ้านศรีสมบุญต่างมีความคิดเห็นและข้อห่วงกังวลตรงกันว่า จะใช้พื้นที่บึงต่างแหล่งในแม่น้ำโขงเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลา เนื่องจากปลาแม่น้ำโขงใน

เขตบ้านศรีสมบูรณ์เริ่มลดจำนวนลงสวนทางกับจำนวนชาวประมงที่เพิ่มขึ้น พื้นที่จึงต้องการทำแหล่งอยู่อาศัยของปลาเพื่อกันไว้เป็นพื้นที่ปลอดภัยในการเพาะพันธุ์ ในพื้นที่บึงต่างหล่าง โดยรอบบึงยังมีต้นไคร้ที่สมบูรณ์เหมาะแก่การเป็นแหล่งอาศัยและแหล่งอาหารของปลาน้ำโขง ซึ่งสภาพพื้นฐานของบึงต่างหล่างนั้นจะเกิดขึ้นในฤดูแล้ง เมื่อน้ำโขงลดจะเผยให้เห็นดอนกลางน้ำที่โค้งเข้าจรดตลิ่ง คล้ายแอ่งน้ำใหญ่ มีช่องทางแคบ ๆ ให้น้ำโขงไหลเข้า โดยน้ำในบึงจะนิ่งใช้สำหรับจอดเรือเท่านั้น เนื่องจากชาวประมงนิยมไปหาปลาในแม่น้ำโขงบริเวณอื่น บึงต่างหล่างจึงไม่มีการรบกวนจากผู้คนมากนัก และเมื่อฤดูน้ำหลาก น้ำโขงจะขึ้นจนท่วมดอนนี้ อาจเหลือไว้เพียงเล็กน้อยจนเกิดระบบนิเวศใหม่ คือ “คอน” ที่หมายถึงน้ำโขงที่ไหลแยกอ้อมดอนแล้วไปบรรจบกันอีกครั้ง ช่วงนี้เองที่ปลาในบึงบางส่วนจะว่ายออกสู่น้ำโขงเพื่อไปขยายพันธุ์และเติบโตต่อ ปลาบางส่วนที่มีวิถีชีวิตอยู่ในบึง ก็ยังคงใช้ชีวิตใกล้บริเวณนี้ต่อไปบึงต่างหล่างจึงเหมาะแก่การเป็นพื้นที่อนุรักษ์ปลาตามธรรมชาติอย่างยิ่ง โดยที่ผ่านมาในปี พ.ศ. 2562 ทีมวิจัยได้นำกิ่งไม้และตอไม้ขนาดต่าง ๆ กัน มาวางกระจายหลายจุดในบึงต่างหล่างเพื่อเป็นบ้านปลา

ทีมวิจัยได้ร่วมกันปรึกษาหารือในระดับคณะกรรมการหมู่บ้าน ผู้นำชุมชนเห็นควรร่วมกันสร้างแหล่งอาหารสำรองให้กับชุมชน เพื่อรองรับความต้องการ ความจำเป็นของอาหารเพื่อไม่ให้คนในชุมชนขาดแคลนอาหารในอนาคต โดยเห็นควรสร้างแหล่งสำรองอาหารให้กับชุมชน และต่อยอดโครงการจากทุนเดิมที่มีอยู่ทำการเพาะเลี้ยงอนุรักษปลาเพื่อเป็นแหล่งสำรองอาหาร ในบ่อเลี้ยงปลาของชุมชนที่มีอยู่แล้วเป็นบ่อขนาดใหญ่พื้นที่ 2 ไร่เศษ อยู่ติดกับชุมชนทางด้านทิศตะวันตก โดยมีวัตถุประสงค์ คือ

1. เพื่อสร้างพื้นที่เพาะเลี้ยงอนุรักษปลาเพื่อเป็นแหล่งสำรองอาหารให้กับชุมชน
2. สร้างความตระหนักรู้ให้กับชาวบ้าน เพื่อร่วมมือกันสร้างพื้นที่สำรองอาหารในภาวะที่อาหารลดลงตามธรรมชาติ
3. ปลูกฝังให้คนในชุมชน มีระเบียบ วินัย ให้ความรับผิดชอบ รับประโยชน์ร่วมกัน เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดี ให้อนุชนรุ่นหลังโดยมีพื้นที่เป้าหมาย คือ บ่อน้ำ/หรือ สระน้ำสาธารณะของชุมชน พื้นที่ 2 ไร่เศษ

พื้นที่การรกรักษาพื้นที่นอกรักษ์หนองน้ำชุ่นมีขนาด 70x70 เมตร ลึก 4 เมตร เป็นแหล่งน้ำเพียงแห่งเดียวในหมู่ 8 ที่ใกล้กับชุมชนและชาวบ้านใช้ประโยชน์ในหลายด้าน ทั้งเพื่อการเกษตร และในด้านประเพณีวัฒนธรรม แต่ในด้านการประมงนั้นไม่ได้มีการหากินในหนองนี้มากนัก จึงเหมาะเป็นพื้นที่นอกรักษ์และขยายพันธุ์ปลา เนื่องจากมีการปล่อยปลาทุกปีโดยกรมประมง และจะงดเว้นการจับปลาในหนองตลอดปี จนกว่าจะถึงงานบุญเดือน 4 ที่ชาวบ้านจะจับปลาในบ่อได้เพียง 1 ครั้ง เพื่อนำไปทำอาหารสำหรับงานประเพณี การจัดสร้างพื้นที่นอกรักษ์นี้เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ชุมชนร่วมกันในการสร้างความมั่นคงด้านอาหารและในอนาคตชุมชนจะมีการระดมความเห็นเพื่อกวางแผนการจัดการพื้นที่ด้วยการสร้างกฎเกณฑ์การใช้พื้นที่ร่วมกัน

สรุปและอภิปรายผลการรกรักษา

ข้อสรุปสำคัญงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมี 4 ประการได้แก่ ประการที่หนึ่ง ชาวบ้านมีความรู้และความเชื่อเรื่องยักษ์คุที่เป็นที่มาของแม่น้ำโขงและตำนานและความเชื่อนี้ยังคงดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันเห็นได้จากการผลิตซ้ำประเพณียักษ์คุ ประการที่สอง ชาวบ้านศรีสมบุญและบ้านยักษ์คุใช้ทรัพยากรแม่น้ำโขงหลากหลายรูปแบบได้แก่การหาปลาจากแม่น้ำตามฤดูกาล ชาวบ้านมีประสบการณ์และความรู้เกี่ยวกับปลาในแต่ละเดือนอย่างละเอียดและมีเครื่องมือการหาปลาที่สอดคล้องกับฤดูกาลขึ้นลงของปลา นอกจากนี้ ยังผลิตพืชอาหารและพืชเพื่อสร้างรายได้ริมแม่น้ำโขงทั้งใช้น้ำจากแม่น้ำโขงโดยตรงและการสูบจากน้ำจากแม่น้ำโขงไปยังแปลงผัก นอกจากนี้ ยังใช้แม่น้ำเพื่อการท่องเที่ยวและการรักษาประเพณีที่เกี่ยวกับน้ำได้แก่การแข่งเรือ เป็นต้น ประการที่สามพบว่า การเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงที่เป็นผลมาจากการสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงตอนบนและตอนกลางทำให้ทรัพยากรแม่น้ำโขงโดยเฉพาะปลาแม่น้ำโขงลดลงอย่างเห็นได้ชัดและพื้นที่เกษตรริมแม่น้ำโขงหายไปจำนวนมาก ซึ่งส่งกระทบต่อการดำรงชีพของชุมชนโดยเฉพาะความมั่นคงอาหาร ประการสุดท้าย ชาวบ้านใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการนำข้อมูลมาร่วมกันศึกษามหาวิเคราะห์เพื่อหาทางออกจากการสูญเสียทรัพยากรโดยเห็นว่าชาวบ้านจะต้องร่วมมือกันในการทำเขตอภัยรักษเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศประมง

การรกรักษานี้สะท้อนให้เห็นว่าวิถีการดำรงชีพหลักของชาวบ้านริมแม่น้ำโขงขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติในฐานะที่เป็นทุนทางทรัพยากรเพื่อหล่อเลี้ยงทุนมนุษย์

(Chambers, R., & Conway, 1992) เพราะชาวบ้านใช้แม่น้ำโขงเป็นแหล่งหาปลา ชนิดต่าง ๆ หาสัตว์น้ำ และ ที่ดินติดกับแม่น้ำโขงเพื่อปลูกพืชอาหารและเพื่อรายได้ นอกจากนี้ชาวบ้านยังพัฒนาอาชีพอื่นๆอย่างหลากหลายมากขึ้น ได้แก่ ปลูกข้าว มันสำปะหลัง กุ้ง การเลี้ยงสัตว์ เช่น โค, กระบือ, สุกร และไก่พื้นเมือง อาชีพรองของคนในชุมชน คือ รับจ้างทั่วไป ค้าขาย ประมงน้ำจืด รวมทั้งการทำประมงธรรมชาติในแม่น้ำโขง การเลี้ยงปลากระชังในลำน้ำโขง และการเลี้ยงปลาในห้วยแก้วแมง เพื่อให้เกิดความยั่งยืน ซึ่งถือเป็นการสร้างกลยุทธ์การค้ารังชีพที่หลากหลาย (Ellis, 2000; ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี 2554) อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนจำนวนมากกว่า 10 แห่งทั้งในตอนบนและตอนกลางของแม่น้ำ (เครือข่ายประชาชนไทย 8 จังหวัดแม่น้ำโขง, 2562) ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงอาหารและรายได้ของชุมชน เพราะการเข้าถึงแหล่งอาหารจากธรรมชาติได้ลดลงไปซึ่งกระทบสิทธิการเข้าถึง (Access) ทรัพยากรที่พอเพียงของชาวบ้าน (องค์การอาหารและเกษตร แห่งสหประชาชาติ 1999 อ้างใน วิมลพัชร ประเสริฐศักดิ์ออนไลน์) ชาวบ้านไม่สามารถสร้างวิถีการค้ารังชีพที่ยั่งยืนภายใต้สถานการณ์การสูญหายไปของทรัพยากรส่วนร่วมได้

เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรในแม่น้ำโขงสร้างความไม่มั่นคงต่อวิถีความเป็นอยู่ของชุมชน ชุมชนจึงได้พยายามพัฒนากลยุทธ์อันหลากหลายในการดำรงชีพ เช่น การแปรรูปสัตว์น้ำเพื่อเพิ่มมูลค่า และการรับจ้างซึ่งสะท้อนให้เห็นการปรับตัวของชาวบ้านเพื่อความอยู่รอด (Bebbington, 1999) ด้วยการพัฒนาเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาแม่น้ำโขงเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศและความมั่นคงอาหาร ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ พรณี ไชยอำพร (2560) ที่สะท้อนว่า ตัวชี้วัดของความมั่นคงอาหาร หากชุมชนจะมีความมั่นคงอาหารชุมชนจะต้องมีส่ความรู้เกี่ยวกับอาหารดั้งเดิมของชุมชน การมีระบบการผลิตหรือสรรหาทรัพยากรอาหารที่สมดุลกับการบริโภคของคนในชุมชน การมีแหล่งผลิตของส่วนรวมและมีพื้นที่ที่ใช้ในการผลิตอาหารของชุมชน เป็นต้น

นอกจากนี้ การอนุรักษ์พันธุ์พื้นฐานความรู้ของชาวบ้านด้านภูมิศาสตร์ ฤดูกาลและชนิดของปลา ซึ่งจะช่วยสร้างความมั่นคงทางอาหารได้ในอนาคตเพราะชาวบ้านต่างมีความพร้อมเพียงในการจัดทำโครงการดังกล่าวซึ่งสอดคล้องกับงานของ จอมขวัญ ชุมชาติ (2557) ที่เห็นว่าแหล่งอาหารของชาวบ้านมาจากการที่ชาวบ้านมีความรู้และภูมิปัญญาในการเก็บหาและรักษาแหล่งอาหารและงานของจันทร์ตนาพร

วงศ์ชัย ประสงค์ ตันพิชัย สันติ ศรีสวนแตง วีระฉัตร สุปัญญา (2557) ที่เน้นว่าความมั่นคงอาหารของชุมชนเช่นชุมชนชาวลาวจะต้องอาศัยความสมบูรณ์ของธรรมชาติเป็นหลักชุมชนจึงจะอยู่รอดได้

References

- Bebbington, A. (1999). Capitals and capabilities: A framework for analyzing peasant viability, rural livelihoods and poverty. **World Development**, 27(12), 2021–2044.
- Chambers, R., & Conway, G. (1992). **Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st century**. UK: Institute of Development Studies.
- Chantanaphone A Vongsay, Prasong song Tanpichai, Santi Srisuantang, Weerachat Soopunyo. (2014). The variety of natural resources to food security of Piatat Community, Sangthong District, Vientiane Capital of the Lao People's Democratic Republic (Lao PDR). **Veridian E-Journal**, 7(2), 156-172.
- De Haan, L., & Zoomers, A. (2006). How to research the changing outlines of African livelihoods. **Africa Development**, 31(4), 121– 150.
- DIFD. (1999). **DFID sustainable livelihoods guidance sheets**. Retrieved October 24, 2020, from <https://www.enonline.net/attachments/871/dfid-sustainable-livelihoods-guidance-sheet-section1.pdf>
- Ellis, F. (2000). The determinants of rural livelihood diversification in developing countries. **Journal of Agricultural Economics**, 51(2), 289–302.
- Foundation for Ecological Recovery. (2014). **Survey of fishery income in the Mekong river**. Retrieved August 12, 2020, from <http://www.terraper.org/mainpage/index.php>.

- Jomkwan Chumchat. (2014). **Food Security in Khokphayom Community, Langu Sub-District, Langu District, Satun Province.** [In Thai]. Master Thesis (Environmental Management. Prince of Songkla University.
- MRC. (2010). Fisheries Programme 2011-2015. Mekong River Commission. Laos.
- Network of Thai People in Eight Mekong Provinces. (2019). **The Mekong river situation update.** Retrieved September 19, 2020, 19, 2020, from <https://www.mymekong.org/wpcontent/uploads/2019/07/The-Mekong-River-Situation.pdf>
- Pana Jaitrong and Kanokwan Manorom. (2014). Negotiating movement of Pak Mun villagers for the opening and closing of the Pak Mun dam's gates. **Journal of Humanities and Social Sciences.** 5, (2), 83-101.
- Pinkaew Laungaramsri. (2011). **Livelihoods concept.** Chiang Mai. Chiang Mai University.
- Sayamol Charoenratana. (2013). **Food Security, Community Forestry and Equity for Community.** Bangkok. Social Research Institute, Chulalongkorn University.
- SEARIN and AOP. (2002). **Mae Mun: The return of fisherman.** Chiang Mai: South East Asia Rivers. Network and Assembly of the Poor.
- Social Research Institute, Chulalongkorn University. (2013). **The study to Identify Ways to Promote Food and Livelihood Security of Ethnic minority Group in Protected Areas: The Case of Karen in Western Forest, Phase I.** Research paper. Chulalongkorn University.
- Srisakara Vallibhotama. (1997). A Northeastern site of civilization. [In Thai]. (3rd ed.). Matichon publisher). Bangkok.

- Supanee Chaiumporn. (2017). Food Security: Indicators of cultural differences in Thailand. **NIDA Development Journal**. 57(1), 200-223.
- TransborderNEWS. (2019). **Eight Facts about Xayaburi Dam and Questions for the Banks' responsibility**. Retrieved September 19, 2020, from <https://transbordernews.in.th/home/?p=24097>.
- Viralbajira Prasertsak. (n.d). **Food security: Concepts and Definitions**. Retrieved September 19, 2020, from <http://www.polsci.tu.ac.th/fileupload/36/24.pdf>.